

УДК 343.9

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.90.4.24>

КРИМІНОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ КОЛАБОРАЦІОНІЗМУ

Тома М.Г.,
кандидат юридичних наук, доцент
доцент кафедри кримінального права
Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича

Тома М.Г. Кримінологічні аспекти колабораціонізму.

Наукова стаття присвячена аналізу ключових передумов і чинників, що стали основою виникнення колабораціонізму в умовах російсько-української війни. У дослідженні вдалося змінити акценти з традиційного сприйняття колабораціонізму виключно як зради або прояву ворожості. Натомість розглядається історичний контекст формування цього явища, що дозволяє краще зрозуміти його причини та закономірності. Питання колабораціонізму, включаючи його визначення, характерні ознаки, різновиди та межі юридичної відповідальності осіб, причетних до співпраці з окупаційною владою, набувають виняткової актуальності в Україні. Це особливо важливо на тлі триваючої окупації певних частин її суверенних територій, яка розпочалася унаслідок російської агресії, що супроводжується активним застосуванням гібридних форм ведення війни. Обговорення цього питання вимагає глибокого аналізу не лише з точки зору правового врегулювання, але й у ширшому контексті суспільної безпеки, національної стійкості та протидії зовнішнім загрозам.

Відправною точкою аналізу стало усвідомлення того, що криміналізація колабораційної діяльності часто ігнорує причинно-наслідкову природу цього явища й охоплює надто широкий спектр дій. Такий підхід орієнтований переважно на покарання, нехтуючи профілактичними заходами. У статті розглядаються зовнішні, внутрішні та ідеологічні чинники, які сприяли поширенню колабораціонізму в Україні. Особлива увага приділяється послідовним діям держави-агресора, яка цілеспрямовано намагається схилити українців на свій бік, сформувати прихильників серед населення й провокувати внутрішню ворожнечу в суспільстві. Особливо підкреслюється політика русифікації на тимчасово окупованих територіях України. Це проявляється у забороні використання української мови, викривленні історії та нав'язуванні тези, що становлення української держави є виключно результатом дій країни-агресора. Така ситуація створює певний стан безвиході для місцевого населення, змушуючи окремих осіб до співпраці з окупантами. Узагальнюючи попередні висновки, автори наголошують на необхідності враховувати передумови та фонові умови, які сприяли виникненню колабораційної діяльності. Боротьба повинна бути спрямована не стільки на самі акти співпраці, скільки на усунення чинників, що призводять до викривленого сприйняття дій країни-агресора серед частини населення України. Це потребує розробки комплексної системи протидії як соціальним, так і ідеологічним аспектам проблеми.

Ключові слова: колабораціонізм, колаборант, колабораційна діяльність, війна, національна безпека, держава-агресор, окупаційна влада, державна зрада.

Toma M.G. Criminological aspects of collaborationism.

The scientific article is devoted to the analysis of the key prerequisites and factors that became the basis for the emergence of collaborationism in the conditions of the Russian-Ukrainian war. The study managed to change the emphasis from the traditional perception of collaborationism exclusively as betrayal or a manifestation of hostility. Instead, the historical context of the formation of this phenomenon is considered, which allows for a better understanding of its causes and patterns. The issue of collaborationism, including its definition, characteristic features, varieties and limits of legal responsibility of persons involved in cooperation with the occupation authorities, is gaining exceptional relevance in Ukraine. This is especially important against the background of the ongoing occupation of certain parts of its sovereign territories, which began as a result of Russian aggression, accompanied by the active use of hybrid forms of warfare. Discussion of this issue requires a deep analysis not only from

the point of view of legal regulation, but also in the broader context of public security, national stability and counteraction to external threats.

The starting point of the analysis was the realization that the criminalization of collaboration often ignores the causal nature of this phenomenon and covers too wide a range of actions. This approach is focused mainly on punishment, neglecting preventive measures. The article examines external, internal and ideological factors that contributed to the spread of collaborationism in Ukraine. Particular attention is paid to the consistent actions of the aggressor state, which is purposefully trying to sway Ukrainians to its side, form supporters among the population and provoke internal hostility in society. The policy of Russification in the temporarily occupied territories of Ukraine is particularly emphasized. This is manifested in the ban on the use of the Ukrainian language, the distortion of history and the imposition of the thesis that the formation of the Ukrainian state is exclusively the result of the actions of the aggressor country. This situation creates a certain state of hopelessness for the local population, forcing individuals to cooperate with the occupiers. Summarizing the previous conclusions, the authors emphasize the need to take into account the prerequisites and background conditions that contributed to the emergence of collaborative activities. The fight should be aimed not so much at the acts of cooperation themselves, but at eliminating the factors that lead to a distorted perception of the actions of the aggressor country among part of the Ukrainian population. This requires the development of a comprehensive system of counteraction to both the social and ideological aspects of the problem.

Key words: collaborationism, collaborator, collaborative activity, war, national security, aggressor state, occupying power, high treason.

Постановка проблеми. Колабораціонізм, як у минулих, так і сучасних війнах, постає складним і неоднозначним феноменом. Його характер визначається подвійністю проявів: з одного боку він асоціюється з провинною та зрадою, а з іншого – сприймається як вимушена стратегія або необхідна умова для забезпечення виживання населення на територіях, що знаходяться під ворожою окупацією.

Однією з найбільш гострих і значущих проблем, що стоять перед Україною на сучасному етапі її розвитку, є кримінальні правопорушення, спрямовані проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку. Ці діяння становлять серйозну загрозу не тільки для держави, в межах якої вони були скоєні, але й для всього світового співтовариства, адже їх наслідки мають глобальний характер. До таких категорій злочинів належать явища, що відображають найглибші небезпеки сучасного світу: колабораціонізм, воєнні злочини, кримінальні правопорушення проти людяності, геноцид, екоцид та інші подібні дії, які підривають моральні та правові основи суспільного життя. Особливо варто відзначити феномен колабораціоналізму як соціально небезпечного явища, що отримав поширення у зв'язку з трагічними подіями повномасштабної російсько-української війни, яка розпочалася 24 лютого 2022 року. Комплексна природа цієї проблеми викликає необхідність її детального аналізу та пошуку ефективних способів протидії на національному і міжнародному рівнях.

Мета наукової статті полягає у детальному аналізі кримінологічних аспектів колабораційної діяльності, що здійснюється на території України в умовах воєнного стану.

Стан опрацювання проблематики. Проблематика колабораційної діяльності сьогодні є предметом численних наукових досліджень у сфері кримінального права та кримінологія. Вагомий внесок у її розвиток зробили як українські вчені – Є. Письменський, А. Андрушко, І. Богатирьова, М. Бондаренко, О. Кравчук, В. Кузнєцов, А. Вознюка, О. Джуж, О. Дударов, Р. Рубашенко, Р. Мовчан, В. Мисливий, Г. Мудрицька та інші, так і зарубіжні дослідники.

Виклад основного матеріалу. У минулому термін «колабораціонізм» хоч і не мав чітко визначеного юридичного статусу, проте став важливим феноменом політико-правової реальності в окупованій Франції періоду Другої світової війни. Саме Франція тих часів стала осередком формування цього поняття, яке символізувало співпрацю з ворогом або окупаційною владою. Після завершення війни постало питання про те, як врегулювати покарання для осіб, які сприяли або активно співпрацювали з нацистським режимом. На цьому етапі виникла необхідність у визначенні рівня відповідальності та встановленні відповідних заходів покарання за такі дії. У повоєнній Франції поняття «державна зрада» або колабораціонізм включало низку дій, спрямованих на підтримку ворога держави. Зокрема, до таких дій належало носіння зброї, участь у змовах з іноземною державою чи ворогом, постачання зброї, людських ресурсів або фінансів супротивнику,

а також передача йому військової чи іншої важливої інформації. В Україні колабораціонізм набув помітного поширення на окупованих територіях у період Другої світової війни, а покарання за співпрацю з ворогом були надзвичайно жорсткими, адже така діяльність визнавалася найтяжчим злочином того часу. Значне посилення загрози для держави у вигляді повномасштабного вторгнення ворога в лютому 2022 року спонукало українських законодавців звернутися до питання криміналізації «колабораційної діяльності» як явища, що становить безпосередню загрозу національній безпеці [1].

У зв'язку з війною держава була змушена внести зміни до Кримінального кодексу України, які передбачають притягнення до відповідальності громадян, що свідомо і добровільно вступили у співпрацю з противником [2]. Колабораціонізм, що походить від французького слова «collaboration» (співпраця, співробітництво), означає свідоме, добровільне і навмисне співробітництво з ворогом, спрямоване на підтримку його інтересів і завдання шкоди власній державі та її союзникам. У правових системах багатьох країн колабораціонізм розглядається як злочин проти держави, що прирівнюється до зради. Залежно від ступеня спричиненої шкоди, правові норми передбачають суворе покарання, яке може включати тривале ув'язнення або навіть смертну кару. Явище колабораціонізму вперше отримало свій розвиток під час наполеонівських війн, які можна вважати одними з перших масштабних збройних конфліктів у Європі, що відбувалися між націями, а не лише династіями. Термін «колабораціонізм» у його позитивному значенні вперше застосував французький маршал Анрі Філіп Петен, який очолював режим «Віші». 30 жовтня 1940 року він закликав французьке населення до співпраці з нацистською Німеччиною [3].

Колабораціонізм під час Другої світової війни охоплював військове, політичне й економічне співробітництво громадян країн Антигітлерівської коаліції або представників основних етнічних груп цих держав із нацистською Німеччиною, Японією та фашистською Італією у період війни.

Колабораціонізм, як складне і багатогранне явище, знаходить відображення у науковій літературі, де на основі історичних фактів із різних країн виокремлюють його типи і аналізують численні форми взаємодії з окупантами. Український дослідник Є. Письменський вважає, що для більш чіткого розмежування колабораціонізму необхідно враховувати специфічність цієї діяльності, яка за певних соціально-історичних умов могла суттєво варіюватися залежно від особливостей окупованої держави. Таку специфіку визначали різні фактори, включаючи стратегію окупанта, тривалість окупації, рівень економічного та політичного розвитку країни до війни (економічні труднощі, політична нестабільність, відсутність демократичних основ організації суспільства тощо). Важливу роль відігравали також ступінь залученості до співпраці представників державного апарату, громадських діячів і впливових соціальних груп, цілі такої співпраці та сприйняття цього явища на різних рівнях суспільства [4].

В незалежній Україні питання колабораціонізму стало особливо актуальним у 2014 році, коли внаслідок анексії Криму та воєнної окупації частини Донецької й Луганської областей Російською Федерацією виникла необхідність у переосмисленні цього явища. Саме тоді наратив колабораціонізму знову набув ваги в українському політичному дискурсі, а також започаткувався процес юридичного врегулювання таких дій. Законодавча робота над цим питанням офіційно розпочалася саме з 2014 року. На той час У статті 10 проекту Закону «Про забезпечення прав і свобод та правовий режим на тимчасово окупованій території» згадувалася співпраця з державою-окупантом, однак термін «колабораціонізм» автори проекту не вживали. Варто зазначити, що всі спроби впорядкувати законодавство щодо колабораційної діяльності залишалися незавершеними. Проекти мали нечіткі формулювання, відсутність конкретного розмежування між різними видами колаборації лише ускладнювала ситуацію. До того ж значною перешкодою стало те, що проросійськи налаштовані представники політичної еліти в Україні впевнено й безкарно перешкоджали ухваленню цих законів у будь-якому з їхніх варіантів.

Кримінологічне дослідження будь-якого виду протиправної поведінки насамперед спрямоване на осмислення сутності цього явища, тобто кримінологія ставить перед собою основну мету – знайти відповідь на запитання: «Чому це сталося?». У ході такого аналізу значна увага приділяється способам і мотивам скоєння правопорушень, деталям складу кримінального правопорушення, а також характеристикам особистості, яка їх здійснила. Оцінюючи протиправні дії через призму їх кількісних і якісних аспектів, стає можливим формулювання певних висновків, виділення закономірностей і сталих тенденцій, що, у свою чергу, сприяє більш глибокому розумінню їхньої природи.

У контексті кримінологічного дослідження феномену колабораціонізму доцільно розпочати аналіз із визначення цього складного та багатогранного явища. Раніше ми згадували дефініцію, згідно з якою колабораційна діяльність являє собою форму взаємодії або співпраці, що втілюється через активні дії громадян України у співпраці з представниками держави-агресора, окупаційної адміністрації або збройних формувань держави-агресора. Ця діяльність спрямована на задоволення інтересів агресора і має на меті завдання шкоди національним інтересам України. Такий підхід, що базується здебільшого на законодавчому аспекті поняття, був відображений у певних формулюваннях, [5, с. 52]. Однак, враховуючи складність цього явища, таке визначення потребує доповнення і розширення для врахування ширшого спектру юридичних, політичних та соціальних аспектів. Сьогодні особливо актуальним є інтегрування академічного аналізу та міждисциплінарного підходу, які дозволили б краще зрозуміти природу колабораціонізму, його причини, форми прояву та наслідки для суспільства з метою формування більш цілісного бачення цієї проблематики.

Поза основними аспектами цієї теми, варто детальніше проаналізувати етапи становлення явища колабораціонізму на території України, акцентуючи увагу на його поступовому розвитку, який можна охарактеризувати як своєрідну еволюцію. Це дозволяє більш глибоко зрозуміти умови виникнення колаборації та її прояви залежно від історичних обставин, географічного розташування та впливу соціальних факторів, що формують відповідний контекст. Явище колабораціонізму стало логічним і закономірним наслідком військової агресії російської федерації проти України. Варто зазначити, що перед початком цієї агресії будь-які побоювання щодо можливого виникнення колаборантів серед українського населення виглядали необґрунтованими і не мали вагомих підстав для серйозного розгляду [6, с 8].

Основним положенням для висновків про закономірність колабораціонізму є те, що злочинність з'являється, існує та розвивається в результаті взаємодії членів суспільства між собою, а також із соціальним середовищем і суспільством як цілісною системою. Таким чином, злочинність тісно пов'язана з умовами життя суспільства, рівнем громадської свідомості та характером суспільних відносин [7, с. 275].

Є. Письменський слушно зауважує, що як початок повномасштабної військової агресії, так і виникнення колабораціонізму як до, так і після цього вторгнення, мали системно спланований характер та зумовлювались конкретними діями країни-агресора. У своїй роботі автор детально аналізує три ключові передумови, які уможливили такі процеси. Перша передумова пов'язана із тривалою та цілеспрямованою підготовкою до окупації з боку зовнішніх чинників. Вона проявлялася у здійсненні часткового економічного та енергетичного контролю, впровадженні ідеї про «спільність» народів на основі «історичної спадщини», встановленні контролю над засобами масової інформації, формуванні проросійських політичних сил у структурі державних органів України, а також наголошенні на релігійній єдності. Друга передумова охоплює внутрішні чинники суспільно-політичного розвитку довоєнної України. Вони зосереджені на двох головних аспектах: внутрішньому незадоволенні якістю життя широких верств населення та формальному підході владних структур до забезпечення військової оборони держави. Третя передумова стосується історичного та ідеологічного контексту. Це, зокрема, пострадянський спадок і прихильність частини населення до ідеології «руського міра». Така ідеологічна орієнтація впливала на відсутність прагнення в окремих груп громадян України до розбудови національної ідентичності та досягнення автономності від впливу так званого «великого брата» [6]. Сукупність зазначених факторів дозволяє дійти висновку, що колабораціонізм не мав і не міг мати стихійної чи непередбачуваної природи. Навпаки, його обумовленість представляє собою цілісний комплекс, сформований задовго до проголошення незалежності України.

Довготривалий, і навіть багатовіковий, вплив російської пропаганди, як прямий, так і опосередкований, сприяв формуванню стійкої соціальної групи прихильників держави-агресора. Підтримуючи російську ідеологію, деякі українці могли несвідомо виявити схильність до колабораціонізму, що слугує додатковим доказом ретельно спланованої інформаційної кампанії з боку російської федерації. Системний характер цього впливу проявлявся через маніпуляцію поняттями та контроль суспільної свідомості.

Особливу увагу слід приділити тому, що на четвертий рік після початку повномасштабного вторгнення кількість судових вироків, винесених на підставі частини першої статті 111-1 Кримінального кодексу України, залишається домінуючою серед інших категорій, йдеться про публічне

заперечення громадянином України факту збройної агресії проти держави, а також встановлення і утвердження тимчасової окупації частини її території. До цього також належить поширення публічних закликів до підтримки рішень та/або дій держави-агресора, її збройних формувань чи окупаційної адміністрації. Окрім того, це може включати звернення до співпраці з державою-агресором, її військовими структурами або окупаційною владою, а також заклики до невизнання розповсюдження державного суверенітету України на тимчасово окуповані території [2].

Твердження, що кожен випадок колабораційної діяльності обов'язково має ідеологічне підґрунтя, є помилковим. Варто погодитися з думкою М. Рубашенка, який зазначає, що колаборація часто носить вимушений характер, слугуючи формою самозбереження населення і є наслідком суворих контрольних заходів з боку окупаційної влади [8, с. 330]. У цьому контексті стає очевидно важливість розмежування між «ідеологічною» колаборацією та тією, що була продиктована вимушеними обставинами.

Висновки. Колабораціонізм має специфічні характерні риси, які залежать від особливостей країни, що опинилася під окупацією, а також інших обставин, властивих цій ситуації. Без урахування різноманітних причин і факторів неможливо належним чином надати юридичну оцінку будь-яким формам співпраці з окупаційною адміністрацією. Виникнення колабораціонізму та пов'язаних із ним явищ в Україні обумовлене однією ключовою причиною – агресією російської федерації, яка реалізується із застосуванням методів гібридної війни. У результаті цього, починаючи з 2014 року і до сьогоднішнього дня, Україна тимчасово втратила частину територіальної цілісності, а деякі її регіони залишаються під контролем держави-агресора.

Ключовими чинниками, які сприяли формуванню колабораціоністської поведінки громадян України, можна визначити такі аспекти:

- планомірні ідеологічні заходи, спрямовані на підготовку до окупації, що були інспіровані ззовні (зовнішні чинники);
- особливості суспільно-політичного та економічного розвитку України, характерні для передвоєнного періоду (внутрішні чинники);
- вплив радянської спадщини та збереження частиною населення симпатій до ідеологічних наративів «руського міра» (історико-ідеологічні чинники).

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Янішевська К.Д., Крисько А.С. Загальнотеоретичні аспекти та класифікація колабораційної діяльності як кримінально-правового явища. Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право. Випуск 4(56) 2022. С. 71–76.
2. Кримінальний кодекс України. Закон України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>.
3. Енциклопедія сучасної України. Колабораціонізм. URL: <https://esu.com.ua/article4446>.
4. Письменський Є. Колабораціонізм як суспільно-політичне явище в сучасній Україні (кримінально-правові аспекти): наук. нарис Северодонецьк: Румянцева Г.В., 2020. 120 с.
5. Геркула Н.М. Кримінологічне розуміння колабораційної діяльності. Актуальні проблеми протидії злочинності і корупції: зб. тез. II Всеукр. наук.-практ. конф. (Харків, 22 грудня, 2023 р.). Харків: Юрайт, 2023. С. 49–53.
6. Письменський Є.О. Масштаби колабораціонізму в Україні та передумови поширення цього явища. Колабораціонізм на тимчасово окупованих територіях: проблеми правової оцінки, гарантування прав і свобод людини та реінтеграції територій: матеріали наук.-практ. кругл. столу, м. Харків, 6 жовт. 2023 р. С. 8–11.
7. Головкін Б.М. Про детермінацію злочинності. *Часопис Київського університету права*. 2020. № 1. С. 274–280.
8. Рубашенко М.А. Кримінальна відповідальність за колабораціонізм за чинним КК України. Соціальна функція кримінального права: проблеми наукового забезпечення, законотворення та правозастосування: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. Харків: Право, 2016. С. 328–331.